

УДК 130.3

О. М. Корнієнко

Сумський національний аграрний університет

ТИПИ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті аналізується місце етнічного, національного в системі ціннісних орієнтирів особистості та дається типологія її етнічної ідентичності. З точки зору автора, крайніми формами вираження відносин особистості та етносу є «етнічний нарцисизм», з одного боку, а з іншого, – «етнічний нігілізм», що проявляється, наприклад, в космополітизмі. Між цими двома крайнощами є проміжний стан етнічних почуттів – «маргінальний тип» особистості в етнічному сенсі цього слова.

Ключові слова: етнічна ідентичність, національна ідентичність, нація, етнос, космополітизм, етномаргінальність, націоналізм.

Проблема становлення етнічної ідентичності особистості в межах молоді демократичної та незалежної держави – України – є на сьогодні надзвичайно актуальною. Як важливий компонент соціальної ідентичності особистості, що належить до сфери усвідомлення, оцінювання та переживання своєї приналежності до певної етнічної спільноти, етнічну ідентичність можна розглядати як такий чинник, що здатен об'єднати всіх представників цієї спільноти в єдине ціле, мотивувати їх на досягнення соціальнозначимих цілей та сприяти культурному, інтелектуальному й економічному розквітові нації.

Поняття «ідентичність» у науці є достатньо новим. У зарубіжній науковій думці воно утвердилось лише з другої половини ХХ століття, а у вітчизняній – тільки в 90-х роках минулого століття. Проблема формування етнічної, національної ідентичності досліджується в творах іноземних суспільствознавців (Б. Андерсона, Ф. Гекмана, Ф. Гелнера, К. Дойча, Е. Сміта, Р. Шпорлюка), вітчизняних мислителів (Л. Шкляра, В. Євтуха, Ю. Римаренка, П. Гнатенка, В. Ішука, Г. Касьянова).

Мета статті полягає в тому, щоб з'ясувати зміст етнічної ідентичності особистості і дати аналіз типів етнічної ідентичності особистості.

Почуття етнічної ідентичності – це глибокий емоційний стан душі, коли мова йде про окрему особистість. Це почуття не завжди усвідомлюється людиною, перебуває в стані «етнічного спокою», коли її ідентичності не загрожують певні чинники ззовні, коли власна етнічність не є соціальною чи психологічною проблемою. Історичний досвід показує, що питання етнічності часто стає приводом для соціальних стресів і конфліктів, які дуже важко долаються. Тому етнічний образ людини – є не лише проблемою самовизначення в поліетнічному середовищі. Це також проблема вирішення міжетнічних стосунків, їх гармонізація на принципах взаємоповаги та

взаєморозуміння. Врешті-решт це проблема культури міжетнічного спілкування, де етнічна відмінність вирішується засобами цивілізованого діалогу.

У житті конкретної людини виникають специфічні стосунки з етносом, бачення себе в ньому. Крайніми формами вираження їх є «етнічний нарцисизм» з одного боку, а з іншого, – «етнічний нігілізм», що проявляється, наприклад, в космополітизмі. Між цими двома крайнощами маємо проміжний стан етнічних почуттів – «маргінальний тип» особистості в етнічному розумінні цього слова. Виходячи з таких засад, спробуємо проаналізувати різні типи етнічної ідентичності.

Першим типом є «етнічний нарцисизм», що проявляється в самозакоханості або надмірній піднесеності власних етнічних рис. Методологічною засадою для аналізу «етнонарцисизму» є ідеї класика психоаналізу З. Фрейда, який першим звернув увагу на величезну роль підсвідомого в житті й діяльності людини, а отже і у формуванні суспільного побуту і культури. Фрейд правомірно підмітив важливе значення еротичних емоцій. Якщо зауважити, що класичний міфологічний еротизм нічого спільного немає з його вульгарним тлумаченням і якщо прокоментувати ставлення індивіда до етнічної батьківщини, як лона, в якому народжується людина, її патріотизм, що інколи набуває форми фанатизму, емоційної збудженості і духовної піднесеності, то така ідентичність втамовує в особі великі підсвідомі почуття [4, 67]. Найчастіше вони оприлюднюються в актах творчого натхнення. Не випадково в образно-поетичній системі мислення сам образ Матері-батьківщини часто міфологізується. Патріотичні почуття набувають високої експресії і навіть екзальтації, сприймаються в ракурсі специфічно еротичного відтінку. Рідна земля порівнюється не тільки з образом матері як символом роду – «козацькому роду – не буде переводу», але й дружини чи просто дівчини, нареченої. Достатньо згадати знамените Блоківське «О русь моя! Жена моя!». Надзвичайно багата фемінізованою образністю, наприклад, українська національна свідомість, Україна поєднується з ласкавим образом «неньки», «дівчини-калини» та ін.

Ще одне коло проблем, яке підлягає аналізу з допомогою доробок З. Фрейда, є проблема особистості і маси. Привертає увагу такий аспект проблеми, як відсутність критичного ставлення маси до самої себе, тобто йдеться про своєрідний ефект масового нарцисизму. Психологічний зв'язок маси, утворений на будь-якому ґрунті, подібний до того, який спостерігається в етносі. І в першому, і в другому випадку виникає ефект соціальної психології – «Ми». Психологічні засади ідентичності звичайної маси з особою і особи з етносом – аналогічні. Почуття нарцисизму, для якого властивим є позитивне забарвлення «своїх» на протигагу «чужим», споріднює психологічну структуру масової етнічної психології людини. Йдеться не тільки про здатність особи на крайні вчинки, немотивовані індивідом, а й про гіпертрофію будь-яких ознак,

завдяки яким формується конкретна спільність, у тому числі етнічна. Нерідко саме за таких умов цілком прийнятні почуття національної гідності людини набувають рис крайнього етноцентризму. З огляду на психологічні моменти, подібну метаморфозу можна пояснити максималізацією мотивів, підставою для яких є соціальні умови етнічного буття, а також підсвідомий нарцисизм, властивий більшості людей, у яких сформована бодай у початковій формі етнічна чуттєвість.

Етнонарцисизм масової некритичної свідомості долається через критичне усвідомлення своєї етнічності яскравими творчими індивідуальностями. Така позиція критичного ставлення особи до надбань і певних національних особливостей власного народу породжує «некласичний тип ідентичності особи і етносу» [4, 70], який будується на протиставленні та критичному співставленні наявного і можливого у бутті нації, її історії та культурі. «Любити свій народ, – зазначив ще І. А. Ільїн, – і вірити у нього, вірити в те, що він упорається зі всіма історичними випробуваннями, повстане із краху очищеним і мудрішим, – не означає закривати собі очі на його слабкості, недоліки, а можливо, і вади. Вважати свій народ за втілення повної і вищої досконалості на землі, було б справжньою пихатістю, хворою націоналістичною зарозумілістю... Любити свій народ не означає лестити йому або приховувати від нього його слабкі сторони, але чесно і мужньо висловлювати їх і невпинно боротися з ними» [5, 234–235]. Такими в історії української культури були погляди і ставлення до вузькообмеженого етнографізму українофіла П. Куліша, в добу «розстріляного відродження» М. Хвильового та інших представників творчої інтелігенції українського народу.

Проявом «етнічного нарцисизму» є націоналізм. М. О. Бердяєв розрізняє два типи націоналізму, два типи його розуміння. «Націоналізм може бути ідеалізацією стихійних якостей народу, самозадоволенням народу. Він може бути в захваті від цих якостей і не допускати ніякої критики і самокритики. Це – стихійний націоналізм, і в низьких своїх виявленнях він може бути зоологічним націоналізмом... Але існує другий тип націоналізму, націоналізм творчий. Для цього типу національної свідомості національне буття є творчим завданням. Цей тип національної свідомості не тільки допускає, але й вимагає самокритики, він закликає до самокритики і перевиховання в ім'я національного буття» [1, 107].

Наступним типом етнічної свідомості є маргінальний етнотип. Етномаргінальний тип особистості зумовлений її проживанням в іншому етнічному середовищі і суто демографічними обставинами, наприклад, як міжетнічні шлюби. У зв'язку з цим для етномаргіналів властива висока ступінь подвійної ідентичності. Як свідчить історія, такий стан етнічної свідомості може існувати досить тривалий час, якщо в цьому є зацікавленість і немає загрози з боку домінуючої культури. Але трапляються випадки, коли ксенофобні настрої

змушують особу змінювати етнічну приналежність. Таке явище називається криптоетнічністю. «Криптоетнічність є своєрідною спробою розв'язати конфлікт індивіда між етнічною визначеністю і соціальними та соціально-психологічними нормами життя суспільства» [4, 71]. Це врешті-решт призводить до того, що людина втрачає духовні і культурні зв'язки з власним народом.

Сучасна правова свідомість і моральність цивілізованого суспільства засуджує будь-які прояви дискримінації за етнічним походженням, але нерідко ще особи вдаються до навмисної зміни етнічності, і не тільки тому, що система тоталітарного тиску створює досить неприйнятні для людини умови етнічної ідентичності. Найбільш вразливим фактом є те, що людина сама, свідомо, добровільно повністю відмовляється від своєї етнічної біографії. Це явище не криптоетнічності, зумовленої цілком конкретними причинами соціального характеру, і навіть не морально-етичного ґатунку. Це явище зумовлене, перш за все, пануючим у сучасному суспільстві світоглядним менталітетом, який заперечує субординативізм та ієрархічність у розумінні буття і, перш за все, у власне людських його проявах. Так, зокрема, в сучасних дослідженнях вищих психічних функцій все більшого значення надається такому явищу як поліфонічність та гетерархічність (на відміну від ієрархічності) організації явищ духовного життя людини [7]. Проте субординативізм, який цілком природньо має свої межі, відіграє значну організаційно-регулятивну функцію в людській поведінці. І це стосується не лише архаїчної свідомості, а й свідомості сучасної людини.

Етномаргінальний тип особистості є проміжною структурою етнічних орієнтацій особи, яка стала поширеною в зв'язку з розвитком міграційних процесів та потужної інформаційної мережі сучасності. За таких умов ідентичність набуває дещо «некласичних» проявів, пов'язаних не тільки традиційним білінгвізмом, але й масовими культурними орієнтаціями, де чи не визначальну роль відіграють поняття та уявлення про престижність. Масова людська психологія, вихована в умовах урбанізованих алгоритмів поведінки, моделює майже всі аспекти буття в ракурсі престижних орієнтацій, в тому числі і етнокультурних. «Некласичність» як одна з ознак, характерних для маргінальної особистості і для етномаргінальної особистості, зокрема, впливає з об'єктивних умов реальної багатокультурності та відповідної автономії особи, яка може більш-менш вільно обирати для себе світ етнокультурних цінностей та релігійних орієнтацій. Наприклад, діти православних родин сучасного міста вдаються до релігійної екзотики. Очевидно, крім моди, в цьому є значний вплив маргінальності буття значної кількості людей сучасної цивілізації.

Третій тип етнічної ідентичності – космополітичний. Своєрідність його полягає в тому, що потреба саме в етнічній ідентичності ніби зникає взагалі, натомість маніфестується інша, позаетнічна спільнота як опозиція першій, що орієнтується на загальнолюдські вартості, вважаючи етнічність ознакою

світоглядної провінційності. Космополітизм піддається нищівній критиці як збоку крайніх правих, так і крайніх лівих ідеологій. «Космополіт – це людина, в якій відсутній патріотизм, яка зневажає інтереси власної Батьківщини, яка чужа для свого народу, відірвана від його культури і традицій...космополітизм виступає у вигляді форми, яка прикриває прагнення імперіалізму (перш за все північноамериканського) до світового панування» [3, 112]. «У сучасному значенні космополітизм – ідеологія, що проповідує зречення національних традицій, культури, патріотизму, заперечує державний і національний суверенітет» [6]. Можна навести ще більш категоричні судження, які характеризують морально психологічні особливості космополітичної свідомості: «Космополіт як соціальний тип особистості – це або зрадник інтересів Батьківщини, який перейшов на бік нації, яка пригноблює в корисних цілях, або асимільована особа, яка відчужена від власної національності і зацікавлена в денационалізації взагалі, або, нарешті, як людина, яка віддає перевагу досягненням «цивілізованих» капіталістичних країн перед цінностями і традиціями своєї національності, яка орієнтується на космополітичні зразки і стандарти буржуазного способу життя і поведінки» [3, 173].

Між тим погоджуємося з думкою авторів, що «космополітизм – це громадянська ідеологія, яка визнає пріоритет особистісних (загальнолюдських) цінностей перед етнічними, і цінностей етнічних – перед державним» [2, 51]. Говорячи про загальнолюдське, одразу зауважимо, що під загальним ми розуміємо не багаторазову, повторювальну в кожному окремому одиничному подібність у вигляді загальної ознаки. Загальне розуміємо в значенні закономірного зв'язку явищ, в значенні закону їх зщеплення у складі деякого цілого, у складі тотальності, яка саморозвивається, всі компоненти якої споріднені, по суті справи, в силу того, що всі вони мають загального прашура, виникли як різноманітні модифікації однієї й тієї ж субстанції, яка має цілком матеріальний характер. Саме такою субстанцією-загальним є людина. І загальнолюдські цінності якраз і виступають тими імперативами, регулятивами, які направлені на збереження життя людини взагалі і через неї на збереження соціуму, так як кожна конкретна людина має своє реальне буття в людині взагалі (людстві), а людство, у свою чергу – в кожній конкретній людині. Саме цінність людського життя є тим началом, на основі якого можливий діалог між різноманітними культурними традиціями і системами цінностей.

Отже, етнічне в космополітизмі не зникає, а отримує статус ціннісної ієрархії. Космополітизм має стати ідеологією громадянської культури, яка розвивається не замість етнічних культур, а разом з ними. Справа в тому, що етнос являє собою діалектичну єдність двох сторін: природно-біологічної та соціальної. В етнічних спільнотах біологічне існує через соціальне і навпаки. Будучи за своїм походженням феноменом ані чисто соціальним, ані суто біологічним, етнічне проявляється десь на переході, на межі цих характеристик.

Прогрес етнічних відносин логічно можна уявити як процес заміщення природних детермінант на соціальні. І якщо архаїчна стадія розвитку етносів відмічена домінуванням природно-біологічних детермінант над соціальними (підставою цієї стадії етнологенезу є родинні зв'язки, які пронизують всю сферу суспільних відносин), то на стадії національній, на якій відбувається інтеграція етнічних спільнот в нації, між якими утворюються міжнаціональні зв'язки, соціальні компоненти починають домінувати над природними.

Нація об'єднує людей не за властивістю їх кровної спорідненості, що несе в собі в значній мірі тавро їх природної спільності, а як певну соціокультурну, історичну спільність, яка не зводиться до чисто етнічних особливостей, хоча частіше за все і пов'язану з певним етносом. Межа між етносом і нацією – це межа між тим, що не залежить від людини, не є її особистою заслугою і тим, що потребує від неї певного особистого зусилля і свідомого вибору. У цьому значенні нація протистоїть кровно-родинній обмеженості людей. Нація не заперечує етнос, а переводить його існування на новий щабель, звільняючи індивіда від його «природної» прив'язки до нього.

Тому, на нашу думку, треба розрізняти поняття етнічна ідентичність і національна ідентичність. Етнічна ідентичність (*ethnic identity*) – етнічне усвідомлення, сприйняття себе як члена певної етнічної спільноти з емоційними, ціннісними значеннями, які приписуються цьому членству; усвідомлення тотожності з однією етнічною групою (через спільні етносоціальні уявлення, думки, переконання, вірування, моделі поведінки, які формуються в процесі соціалізації) і відокремлення від інших етнічних груп.

Національна ідентичність (*national identity*) – усвідомлення своєї приналежності певній державі. По суті, це синонім ідентичності етатичної. Або таку ідентичність можна розглядати як суперетнічну (*super-ethnic identity*) – співвідношення індивіда з над-етнічною спільнотою, наприклад, в багатоетнічній Югославії деякі громадяни називали себе югославами, а не сербами, хорватами чи іншими етносами.

Нація, по суті, привласнює елементи інших видів колективної ідентичності, що зумовлює не лише спосіб, завдяки якому національна ідентичність може поєднуватись з іншими різновидами ідентичностей – класовою, релігійною, етнічною, – а й хамелеоноподібні перетворення націоналізму як ідеології на інші ідеології, такі як лібералізм, фашизм, комунізм. Національна ідентичність за самою своєю суттю багатовимірна, її не можна звести до єдиного елемента – на таке неспроможні навіть окремі складові нації, – її не можна легко або швидко прищепити людині за допомогою штучних засобів.

У зв'язку з процесами глобалізації, національні держави все більше і більше із демотично-унітарних, де основу національної держави складає певний етнос, перетворюються в етнічно-плюралістичні, де об'єднання

суспільства відбувається не навколо якогось етнічного елементу, а навколо певної політичної ідеї.

Формування національної ідентичності може відбуватися всупереч ідентичності етнічній. У поліетнічному суспільстві етнічні ознаки мова, звичаї, традиції можуть стати чинниками, які не об'єднують, а навпаки роз'єднують суспільство.

Особливо важливо відрізнити етнічну і національну ідентичність, коли мова йде не про ідентичність спільноти (колективну ідентичність), а про ідентичність особистості. Одна справа бути етнічним українцем в Україні і бути українцем за національною належністю до української нації, і зовсім інша бути етнічним українцем в США за національною належністю до американської нації.

Космополітизм як світоглядна основа «етнічного нейтралітету» претендує на те, щоб в національно визначеному світі бути вище цих визначень. У космополітизмі цінне те, що він спрямований до загального горизонту національного світу, шукає цінності, які об'єднують суспільство. Інша справа, що й вони завжди етнічно визначені, хоча і не завжди цим виділяються.

У свідомості окремої особистості співвідношення етнічного і позаетнічного (космополітичного) може знаходитися в різних формах підлеглості і взаємодії. Одним із варіантів такої взаємодії є взаємна відповідність цих рівнів самосвідомості у формі усвідомлених орієнтацій і неусвідомлених реакцій. Ось що з цього приводу писав відомий грузинський філософ М. Мамардашвілі: « Я по структурі своїй є космополітичним. У тому значенні, що кожною частинкою своєю я, безумовно, відчуваю себе грузином – на рівні всіх реакцій: сексуальної, фізичної і т. д. Але внутрішнє життя в мене відбувається як у громадянина світу. У будь-якому місці я відчуваю себе вдома» [8, 38].

Сучасна особистість, перебуваючи на перетині багатьох тенденцій глобального характеру, формує етнічну ідентичність у складних і суперечливих умовах. Адже життя і побут, спілкування і соціальні відносини в цілому змінюються дуже швидко і впливають на процеси етнічної ідентичності. З урахуванням викладеного, доводиться спостерігати різні форми ідентичності, які базуються на відповідних структурах свідомості, загальносвітоглядної орієнтації. Все це необхідно враховувати, коли мова йде про етнічність, її кризовий стан та спроби її формування і розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бердяев Н. А. Философия неравенства. – М.: ИМА-пресс, 1990. – 288 с.
2. Гусейнов Г., Драгунский Д., Сергеев В., Цымбурский В. Этнос и политическая власть // Век XX и мир. – 1989. – № 9. – С. 13 – 18.
3. Дашдамиров А. Ф. Нация и личность. – Баку: «Элли», 1976. – 226 с.
4. Этнос и соціум. / Б. В. Потапов, В. А. Піддубний, Л. Є.Шкляр та ін.: АН України. Ін-т філософії. – К.: Наук. думка, 1993. – 172 с.
5. Ильин И. А. Путь к очевидности. – М.: Республика, 1993. – 431 с.
6. Космополітизм [Електронний ресурс] – Режим доступу <https://uk.wikipedia.org/wiki>.
7. Кюнг Г. Когнитивные науки на историческом фоне. Заметки философа // Вопросы философии. – 1992. – № 1. – С. 41 – 51.
8. Мамардашвили М. Как я понимаю философию. – М.: Прогресс, 1990. – 366 с.

РЕЗЮМЕ

А. Н. Корниенко. Типы этнической идентичности личности.

В статье анализируется место этнического, национального в системе ценностных ориентиров личности и дается типология ее этнической идентичности. С точки зрения автора, крайними формами выражения отношений личности и этноса является «этнический нарцисизм», с одной стороны, а с другой, – «этнический нигилизм», что проявляется, например, в космополитизме. Между этими двумя крайностями есть промежуточное состояние этнических чувств – «маргинальный тип» личности в этническом смысле этого слова.

Ключевые слова: Этническая идентичность, национальная идентичность, нация, этнос, космополитизм, этномаргинальность, национализм.

SUMMARY

Olexandr Korniyenko. Personality types of ethnic identity.

The article analyzes the place of ethnic, national system of personality values and provides a typology of its ethnic identity. From the point of view of the author's expression of extreme forms of relationship between the individual and ethnic group is "ethnic nartsisizm" on the one hand, and on the other - "ethnic nihilism", which manifests itself, for example, in cosmopolitism. Between these two extremes there is an intermediate state of ethnic feelings - "marginal type of" identity in the ethnic sense of the word.

Keywords: ethnic identity, national identity, nation, ethnos, cosmopolitism, ethnic marginality, nationalism.